

FRANCISZEK
CZERNY-SCHWARZENBERG
(1847–1917)

GEOGRAF

Franciszek Czerny-Schwarzenberg¹ urodził się 1 października 1847 r. w Krakowie. Był synem Marianny z Schulzów i Antoniego, kupca, właściciela kamienicy i sklepu kolonialnego, sędziego pokoju Wolnego Miasta Krakowa. Uczęszczał do Gimnazjum św. Anny w Krakowie, które ukończył w 1866 r. Studiował na Wydziale Prawa i Administracji (1866/1867) oraz Filozoficznym (1867–1870) Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie uzyskał doktorat z filozofii (1871) na podstawie pracy *Panowanie Jana Olbrachta i Aleksandra Jagiellończyków*. Początkowo pracował jako nauczyciel w Gimnazjum św. Anny w Krakowie i Wyższej Szkole Realnej we Lwowie (1874). Jako stypendysta rządowy studiował geografię w Wiedniu i Lipsku (1874–1876). W Wiedniu jego nauczycielami byli: J. F. Hann, F. Simony, E. Suess, E. Weiss. W Lipsku — K. Ch. Brunhs, H. Credner, O. Delitsch, W. Wundt, K. F. Zöllner i O. Peschl, który wywarł największy wpływ na jego poglądy naukowe. Habilitował się w Uniwersytecie Jagiellońskim (1876) na podstawie wydanych w Niemczech prac: *Entdeckungsgeschichte der Gabun- und Ogowe-Länder und die Ogowe-Quellen* i *Die Wirkungen der Winde auf die Gestaltung der Erde*. W 1876 r. objął reaktywowaną katedrę geografii powszechnej w Uniwersytecie Jagiellońskim, początkowo jako docent prywatny (1876–1877), a następnie profesor nadzwyczajny (1877) oraz profesor zwyczajny (1887). Był członkiem trzech Komisji Akademii Umiejętności: Historycznej, Fizjograficznej i Balneologicznej, członkiem Towarzystwa Gospodarczo-Rolniczego Krakowskiego, Towarzystwa Geograficznego w Wiedniu (1875–1898), Towarzystwa Tatrzańkiego, członkiem honorowym Austriacko-Węgierskiego Towarzystwa Kolonialnego (1899), a także radcą dworu (1911) oraz komandorem Orderu Franciszka Józefa (1916). Po urlopie zdrowotnym (1914–1916) przeszedł na emeryturę w 1916 r. Zmarł 14 lutego 1917 r. w Krakowie.

Współcześni oceniali go różnie: „Dobrze opracowane wykłady Czernego pobudzały [...] moją myśl i zachęcały do studiów na własną rękę” (F. Bujak, 1927), „on młodzieży jednoczyć przy sobie nie pragnął [...]. Oschły wykład, zresztą opracowany uczciwie” (S. Srokowski, 1949), „Jego wykłady znane były ogólnie z niezwyklej staranności opracowania [...]. Były to rzetelnie skończone uniwersyteckie podręczniki” (Fuchs, 1917), „usilnie krzątał się około ćwiczeń geograficznych, które do końca swej działalności nauczycielskiej prowadził z własnej inicjatywy” (L. Sawicki, 1918). W latach międzywojennych i tuż po II wojnie był jeszcze cenionym autorem, zwłaszcza „i dzisiaj ze wszech miar na przeczytanie zasługującej *Ogólnej geografii handlowej*. Dzieło to ukazało się w 1889 r., wyrastając ponad poziom ówczesnej geograficznej produkcji” (W. Ormicki, 1932), która „znacznie wyrasta nad ówczesny poziom podręczników z tego zakresu, a nawet do dziś dnia

¹ Wyłącznie pierwszego członu nazwiska: Czerny, używał ojciec Franciszka, a także on sam do ok. połowy lat 90. XIX w. Później zaczął dodawać drugą część: Schwarzenberg, pisaną też przez innych Szwarzenberg. Ponieważ sam Czerny używał formy Schwarzenberg, a nazwisko Czerny było używane pierwotnie, przyjęliśmy, że prawidłowa, pełna forma powinna brzmieć: Czerny-Schwarzenberg. Tak również przyjęto w *Polskim słowniku biograficznym* (t. 4, Kraków 1938).

nie zatraciła swej wartości” (J. Szafarski, 1947). Po narzuceniu sowieckiego modelu nauki Czerny jako konserwatysta galicyjski, szwagier Michała Bobrzyńskiego, nie mieścił się w „zdrowych i postępowych” tradycjach polskiej geografii. Urzędowa marksistowska nauka uznała go za geografa „lojalnego w służbie austriackiej, o reakcyjnym światopoglądzie stańczykowskim” (S. Leszczycki, 1954), „zasklepionego w dziwnym egoizmie naukowym” (A. Krzymowska, 1954). Taka ocena prowadziła do całkowitej negacji dorobku Czerneho: „nadęte zero intelektualne [...], zostawił też niewielkie ślady w nauce, a wiele szkód w Uniwersytecie” (H. Barycz, 1963), „od dymisji Wincentego Pola, przez z górą pół wieku geografii praktycznie nie wykładano” (J. Flis, 1967). Obecnie na sylwetkę i dorobek Czerneho można spojrzeć obiektywnie. Reprezentował typ crudyty, uczonego gabinetowego, sumiennego dydaktyka. W życiu codziennym i pracy naukowej świetnie zorganizowany, pedantyczny do przesady. Na zewnątrz oschły, w prywatnych listach jawi się jako człowiek życzliwy, dowcipny. Sympatyzujący ze stańczykami, w nauce był zwolennikiem obiektywizmu politycznego. Oprócz pracy naukowej interesował się literaturą, pisał artykuły do czasopism. Swoimi pracami, często nowatorskimi, oraz sumienną, prawie czterdziestoletnią dydaktyką przygotował grunt pod nowoczesną geografję polską. Od objęcia przez niego katedry rozpoczyna się nieprzerwana, już 120-letnia obecność geografii w Uniwersytecie Jagiellońskim.

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWA

Był wszechstronnym geografem. Zajmował się geografją fizyczną, regionalną i polityczną, gospodarczą, meteorologią, historią geografii i odkryć geograficznych, metodologią geografii, etnografią. Początkowe zainteresowania historyczne Czerneho uległy zmianie, kiedy Wydział Filozoficzny UJ zaproponował mu zagraniczne studia geograficzne, z perspektywą objęcia katedry.

GEOGRAFIA FIZYCZNA

Najwybitniejszą pracą Czerneho z tej dziedziny jest wyżej wymieniona rozprawa o wpływie wiatru na ukształtowanie powierzchni Ziemi, na wiele lat klasyczne opracowanie zagadnienia. Poza tym zajmował się geografją fizyczną oceanu, genezą procesów górotwórczych, wpływem lasów na warunki klimatyczne i hydrologiczne w górach.

METEOROLOGIA I KLIMATOLOGIA

Był prekursorem koncepcji okresowych zmian klimatycznych na Ziemi. Znalazła ona pełne potwierdzenie w latach późniejszych. W meteorologii kładł nacisk na badania dynamiki zjawisk atmosferycznych oraz postulował zakładanie gęstej sieci

stacji meteorologicznych wraz z powołaniem centralnej instytucji gromadzącej dane i opracowującej prognozy.

GEOGRAFIA REGIONALNA I POLITYCZNA

Kilka prac Czernego dotyczy Azji, ale głównie interesował się Afryką. W swoich pracach szeroko uwzględniał czynniki geograficzno-fizyczne i klimatologiczne. Był przeciwnikiem handlu niewolnikami i uważał, że Murzyni, w zetknięciu z cywilizacją, mają szansę przekształcić się w nowoczesne narody. Osobną publikację poświęcił poparciowi inicjatywy wyprawy S. Rogozińskiego do Afryki.

GEOGRAFIA GOSPODARCZA

W 1889 r. wydał *Ogólną geografję handlową* — pierwszy, a do 1907 r. jedyny polski podręcznik geografii gospodarczej świata. Praca ta, napisana przejrzyście, z szerokim ujęciem geograficzno-ekonomicznym, geograficzno-społecznym i historycznym, zachowała swą aktualność jeszcze w latach 30. XX w.

HISTORIA GEOGRAFII I ODKRYĆ GEOGRAFICZNYCH

Czerny jest autorem zarysu historii odkryć geograficznych (1880), przedstawionych w powiązaniu z przekształcaniem się geografii w dyscyplinę naukową. Jako pierwszy od 1814 r. (J. Lelewel) w literaturze polskiej przedstawił to zagadnienie. W innej publikacji uczony prezentuje znakomitą analizę recepcji wielkich odkryć geograficznych w Polsce, wyprzedzając o kilkadziesiąt lat polskie badania.

ETNOGRAFIA

Zainteresowania Czernego etnografią, którą uważał za część antropogeografii, przyniosły publikację o obcych pierwiastkach w cywilizacjach Ameryki przedkolumbijskiej. Kilka innych prac z tej dziedziny pozostawił w rękopisach.

METODOLOGIA GEOGRAFII

W nowatorskim artykule *Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości* (1882) przedstawił Czerny swój pogląd na geografję. Uważał on geografję za samodzielną naukę, która ma własny przedmiot badań („ustrój powierzchni ziemi”) oraz własne metody, za pomocą których śledzi m.in. wzajemne oddziaływanie między przyrodą a człowiekiem. Dzielił geografję na fizyczno-przyrodniczą i antropogeografję (to pojęcie jako pierwszy wprowadził do geografii polskiej). Rozumienie geografii przez Czernego było bardzo nowoczesne i wyprzedzało poglądy panujące w nauce polskiej, widzącej geografję jako dyscyplinę pomocniczą.

OCHRONA PRZYRODY

Był prekursorem ochrony lasów górskich. W pracy o znaczeniu lasów górskich (1878) nazywa je „kasami oszczędnościowymi [...] majątkiem całych krajów”, które „stanem swym dzisiejszym rozstrzygają wprost o dobrobycie przyszłych pokoleń”, nawołuje do ograniczenia rabunkowego wyrębu oraz „nietykalności ścieli leśnej”.

ORGANIZATOR NAUKI

Franciszek Czerny był dziekanem Wydziału Filozoficznego UJ (1891–1893), członkiem komisji egzaminacyjnej dla kandydatów na nauczycieli szkół średnich (1879–1891), przewodniczącym tej komisji (1891–1914), przewodniczącym komisji egzaminacyjnej na nauczycieli rysunków w szkołach średnich (1905–1914), delegatem Uniwersytetu Jagiellońskiego na międzynarodowe kongresy geograficzne w Paryżu (1878) i Wenecji (1881). Zorganizował przy katedrze geografii Gabinet Geograficzny (1900), nazywany Instytutem Geograficznym. Był inicjatorem (1882) powołania w Polsce Towarzystwa Geograficznego, które powstało w 1917 r., już po jego śmierci.

NAUCZYCIEL
I POPULARYZATOR

W latach 1876–1910 prowadził trzyletni kurs dla studentów Wydziału Filozoficznego. Obejmował on geografę fizyczną (kosmografia, geografia matematyczna, meteorologia, geologia, fizjografia, geografia roślin i zwierząt), historię geografii (z historią odkryć), etnografię (ze wstępem antropologicznym), geografę regionalną świata. W latach 1895–1913 wykładał meteorologię i klimatologię dla studentów Studium Rolniczego UJ. Od 1889 r. prowadził również

Karta tytułowa *Ogólnej geografii handlowej* (1889)

ćwiczenia. W 1881 r. poparł powstanie studenckiego Koła Geografów, które działało do 1890 r., a Czerny był jego kuratorem. Działalność Koła rekompensowała mu wówczas brak ćwiczeń. Starania o utworzenie seminarium geograficznego, co byłoby równoznaczne z usamodzielnieniem się studiów geograficznych, nie dały rezultatów, wskutek odmowy władz w Wiedniu. W 1910 r., po 34 latach samotnej pracy dydaktycznej, część jego zajęć przejęli docenci: L. Sawicki i J. Smoleński. Czerny wykładał nadal geografę matematyczną, handlową, kosmografię, meteorologię i klimatologię, etnografię, historię geografii oraz prowadził ćwiczenia. Wykłady przygotowywał bardzo starannie, na podstawie najnowszej literatury światowej. Szeroka tematyka wykładów wymagała od niego wszechstronnej znajomości problematyki geograficznej, etnograficznej, gospodarczej i biologicznej.

UCZNIOWIE

Franciszek Czerny nie prowadził seminariów i dlatego nie miał własnych uczniów. Natomiast uczestnikami jego zajęć byli późniejsi wybitni historycy: Franciszek Bujak, Adam Chmiel, Jan Ptaśnik, Waław Sobieski, Waław Tokarz, Stanisław Zakrzewski, oraz geografowie: Eugeniusz Romer i Stanisław Srokowski.

PUBLIKACJE

Był autorem co najmniej 44 publikacji, w tym 34 naukowych, z czego 8 ogłosił za granicą. Najpełniejsza bibliografia prac: A. Krzymowska, *Franciszek Szwarzenberg-Czerny, profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847–1917)*, PWN, Warszawa 1954, s. 57–58.

NAJWAŻNIEJSZE PRACE GEOGRAFICZNE

1. *Die Wirkungen der Winde auf die Gestaltung der Erde*, Petermanns Geographische Mitteilungen. Ergänzungshefte 1876, 48, ss. 53.
2. *Zmienność klimatu i jej przyczyny*, Rozpr. Spraw. Posiedz. Wydz. Mat.-Przyr. Akad. Umiejętn. 1877, 4, s. 234–295.
3. *Zarys rozwoju wiedzy o ziemi na tle historii odkryć geograficznych*, nakł. F. Sulimierskiego, Warszawa 1880, ss. 168.
4. *Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości*, Biblioteka Warszawska 1882, 1, s. 183–220.
5. *Dzisiejsza prognoza meteorologiczna*, Niwa 1883, 23, s. 383–403.
6. *O wpływie wielkich odkryć geograficznych na Polskę i jej oświatę w XVI wieku*, Arch. Dziej. Liter. Ośw. Pol. 1886, 5, s. 18–32.
7. *Ogólna geografia handlowa*, [Kraków 1889], ss. 519.

BIBLIOGRAFIA

- R. Ergetowski, *Droga Franciszka Czernego-Schwarzenberga do katedry geografii w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kwart. Hist. Nauki Techn. 1976, 21/4, s. 663–677.
- A. Krawczyk, *Franciszek Czerny-Schwarzenberg 1847–1917*, [w:] *Geografia w Uniwersytecie Jagiellońskim 1849–1999*, t. 2: *Wybitni geografowie Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. B. Kortus, A. Jackowski, K. Krzemień, Wyd. Inst. Geogr. UJ, Kraków 1999, s. 21–36.
- A. Krzymowska, *Franciszek Szwarzenberg-Czerny, profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1847–1917)*, PWN, Warszawa 1954, ss. 69.

Adam Krawczyk